

KU MAPIE WYZNANIOWO–NARODOWOŚCIOWEJ RZECZYPOSPOLITEJ DRUGIEJ POŁOWY XVIII STULECIA

Stanisław Litak, *Kościół łaciński w Rzeczypospolitej około 1772 roku. Struktury administracyjne*, Lublin 1996, (*Wspólnoty religijne i narodowe w Rzeczypospolitej w drugiej połowie XVIII wieku*, red. S. Litak, t. 1), ss. 640, wykaz skrótów, indeks wezwań, indeks miejscowości, spis tabel i dodatków, mapy, wyd. Instytut Europy Środkowo–Wschodniej.

Witold Kołbuk, *Kościół wschodnie w Rzeczypospolitej około 1772 roku. Struktury administracyjne*, Lublin 1998, (*Wspólnoty religijne i narodowe w Rzeczypospolitej w drugiej połowie XVIII wieku*, red. S. Litak, t. 2) ss. 457, wykaz skrótów, indeks wezwań, indeks miejscowości, spis tabel, mapa, wyd. Instytut Europy Środkowo–Wschodniej.

Dla badań nad strukturami Kościołów i wyznań w okresie I Rzeczypospolitej wydatnie użyteczna jawi się seria wydawnicza pt. *Wspólnoty religijne i narodowe w Rzeczypospolitej w drugiej połowie XVIII wieku* sygnowana przez — założony i kierowany przez prof. dr hab. Jerzego Kłoczowskiego — Instytut Europy Środkowo–Wschodniej w Lublinie¹. Na wspomnianą serię, opracowywaną pod redakcją profe-

* Wykaz skrótów zastosowanych w przypisach znajduje się na końcu tomu, przed spisem treści.

¹ Wydawnictwo powyższe nawiązuje do zainicjowanych wcześniej przez prof. J. Kłoczowskiego badań prowadzonych w ramach Instytutu Geografii Historycznej Kościo-

sora Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Stanisława Litaka, składają się cztery tomy poświęcone kolejno strukturom: Kościoła łacińskiego, Kościołów wschodnich oraz pozostałych mniejszości i wyznań występujących w Rzeczypospolitej w drugiej połowie XVIII w. W zamierzeniu wydawcy finalnym rezultatem całego wydawnictwa ma być mapa wyznaniowa Rzeczypospolitej, obrazująca stan przed pierwszym rozbiorem, która zarazem byłaby punktem wyjścia do badań szczegółowych nad stosunkami narodowościowymi na jej terenie. Dotychczas ukazały się dwa pierwsze tomy autorstwa S. Litaka i W. Kołbuka. Tom trzeci poświęcony Kościołom protestanckim, Karaimom wyznającym islam Tatarom oraz wyznawcom mozaizmu — Żydom będzie już pracą zbiorową, natomiast mapa wyznaniowa — i w pewnym sensie zarazem narodowościowa — Rzeczypospolitej opatrzona indeksem i stosownym komentarzem ma stanowić dopełnienie powyższych trzech tomów. Wszystkie tomy mają być opracowane według tej samej koncepcji i podobnych zasad metodologicznych, mają jednak uwzględniać specyfikę poszczególnych wspólnot religijnych i wyznaniowych.

Praca S. Litaka stanowi zwieńczenie jego wieloletnich badań nad strukturami kościelnymi w Rzeczypospolitej w XVIII w. Jest dopełnieniem wydanych wcześniej publikacji tegoż autora², w tym również

ła w Polsce przy KUL (J. Kłoczowski, *Prace nad Atlasem historycznym Kościoła w Polsce*, RH t. 6:1957 z. 5 s. 259–274; Tenże, *Rozwój i problematyka badań nad geografią historyczną Kościoła katolickiego*, RH t. 11:1962 z. 2 s. 5–93; L. Bieńkowski, W. Müller, *Diecezje katolickie łacińskie i unickie w Polsce około 1772 r.*, w: *Kościół w Polsce*, red. J. Kłoczowski, t. 2, *Mapy — wiek XVI–XVIII*, Kraków 1970; J. Kłoczowski, *Dalszy etap prac nad „Atlasem historycznym chrześcijaństwa w Polsce”*, „Sprawozdania z Czynności Wydawniczej i Posiedzeń Naukowych oraz Kronika Towarzystwa Naukowego Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego” t. 24:1975 s. 191–217; Tenże, *Geografia historyczna chrześcijaństwa*, *Encyklopedia Katolicka*, t. 5, kol. 981–982; zob. też: H. Gapski, *Historyk wobec siebie i przeszłości. Rozmowy z Jerzym Kłoczowskim*, w: *Historiae peritus. Księga jubileuszowa profesora Jerzego Kłoczowskiego*, cz. 2, red. H. Gapski, Lublin 1998 s. 49–53), jak również do późniejszych wydawnictw i prac Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej (J. Kłoczowski, *Przedmowa*, w: *Mniejszości narodowe i religijne w Europie Środkowo-Wschodniej*, cz. 1, *Materiały Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej*, t. 7, Lublin 1993, s. 5–6; H. Gapski, *dz. cyt.*, s. 81–86). Działalność tej placówki badawczej zwięźle opisał H. Gapski, *Instytut Europy Środkowo-Wschodniej w Lublinie*, w: *Polska Akademia Umiejętności. Prace Komisji Wschodnioeuropejskiej*, t. 4, red. R. Łużny i A. A. Zięba, Kraków 1997 s. 207–215.

² S. Litak, *Struktura terytorialna Kościoła łacińskiego w Polsce w 1772 roku*, Lublin 1980.

mapy Kościoła łacińskiego w Polsce w 1772 r.³ Opracowanie stanowi obszerny wykaz informacji źródłowych, dotyczących poszczególnych obiektów sakralnych Kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej, które w znacznej mierze autor wykorzystał we wcześniejszych pracach. Składa się z dwóch części obejmujących niemal 500 stron szczegółowych wykazów oraz ich analityczno-syntetycznego, posługującego się statystyką opracowania.

Część pierwsza pracy ma charakter wprowadzający. Syntetycznie ujmuje podstawowe struktury organizacyjne Kościoła łacińskiego w Polsce i daje globalną orientację w problemach przedstawionych szczegółowo w części drugiej. Zawiera omówienie przemian podziałów diecezji, należących do obu polskich metropolii, w tym będącej poza granicami państwa diecezji bakowskiej, a także podległych wprost Stolicy Apostolskiej, biskupstw wrocławskiego i warmińskiego. Przedstawione tu zostały również wewnętrzne podziały diecezji na archidiaconaty, dekanaty i parafie. Te ostatnie omówiono w dwóch przekrojach, według struktur kościelnych (diecezje i dekanaty) oraz państwowych (województwa). Następnie S. Litak zanalizował rozmieszczenie kościołów i kaplic, z podziałem na usytuowane w miastach i wioskach, drewniane i murowane. Osobne rozdziały zostały poświęcone problemom patronatu i wezwań. Autor szeroko scharakteryzował także problematykę struktur zakonnych w przekrojach, według diecezji i województw. Zwrócił uwagę na zagadnienie udziału zakonów w działalności duszpasterskiej, znajdujące odzwierciedlenie w budownictwie sakralnym.

Na część drugą — zasadniczą — składają się opisy poszczególnych kościołów parafialnych i filialnych oraz kaplic prywatnych i publicznych, ułożonych według prowincji kościelnych, diecezji i dekanatów. Poszczególne hasła są opatrzone następującymi informacjami: nazwą miejscowości, w której była położona budowla, z zaznaczeniem czy chodzi o miasto (brak stosownej wzmianki oznacza budowlę w wiosce), podają województwo lub analogiczną jednostkę administracji państwowej, na której terenie obiekt się znajdował, rodzaj budulca (muro-

³ S. Litak, *Struktura terytorialna Kościoła łacińskiego w Polsce w 1772 roku*. *Mapy*, Lublin 1979; Tenże, *The Latin Church in the Polish Commonwealth in 1772. A map and Index of localities*, cartographic execution by Z. Żuchowska, Chicago 1990; Tenże, *Kościół łaciński w Polsce ok. 1772 roku*. *Mapa — Komentarz — Indeks*, opr. kartograficzne Z. Żuchowska, Rzym-Lublin 1991.

wany, drewniany itd.), patronat (duchowny, królewski, szlachecki i inny), wezwania. W opisach kościołów filialnych i kaplic publicznych, podano nazwę parafii, na której terenie się znajdowały, a także informacje o przeznaczeniu budowli (np. kościół szpitalny, kaplica na cmentarzu). Każdy opis zakończono informacją o jego podstawie źródłowej, co jest cenną wskazówką dla badacza chcącego przystąpić do bardziej szczegółowych studiów. Oddzielnie zestawiono placówki zakonne i związane z nimi kościoły, według podziału na zakony męskie i żeńskie, w porządku alfabetycznym nazw zgromadzeń⁴. Uwzględniono podziały poszczególnych zakonów na prowincje i konwenty. W opisach kościołów zakonnych zawarto: nazwę miejscowości (z uwzględnieniem czy chodzi o miasto), przynależność administracyjną w strukturze państwowej (województwo lub starostwo) i kościelnej (diecezja), przeznaczenie kościoła (konwentalny, parafialny) i wezwanie. Nie podano natomiast trudnej do ustalenia, dla tych budowli, informacji o materiale budowlanym.

Publikacja S. Litaka stanowi nieocenioną wręcz pomoc w badaniach nad strukturami Kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej w XVIII w., dającą każdemu historykowi opracowany wstępnie, rozległy materiał źródłowy.

Tom drugi *Wspólnot religijnych i narodowych w Rzeczypospolitej w drugiej połowie XVIII wieku* autorstwa prof. Witolda Kołbuka ma nieco odmienny charakter od pracy Stanisława Litaka. Jest on poświęcony strukturom Kościołów wschodnich, tj. katolickiemu obrządku greckiego, katolickiemu obrządku ormiańskiego i Kościołowi prawosławnemu, które skupiały w przeważającej mierze ludność ruską i ormiańską Rzeczypospolitej. Podobnie jak w przypadku tomu pierwszego jest on poprzedzony wieloletnimi badaniami W. Kołbuka nad wymienionymi zagadnieniami⁵. Autor świadomie pominął w swym op-

⁴ Autor oparł się tutaj głównie na pracach: *Zakony męskie w Polsce w 1772 roku*, red. L. Bieńkowski, J. Kłoczowski, Z. Sułowski, Lublin 1972; J. Fla-ga, *Zakony męskie w Polsce w 1772 r.*, t. 2, cz. 1: *Duszpasterstwo*, Lublin 1991; E. Janicka-Olczowska, *Zakony żeńskie w Polsce*, w: *Kościół w Polsce*, t. 2: *Wiek XVI-XVII*, red. J. Kłoczowski, Kraków 1970 s. 733-778 oraz na opracowaniach wymienionych w przypisach do wykazu domów zakonnych żeńskich (s. 531-539).

⁵ W. Kołbuk, *Kościół wschodnie na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej 1772-1914*, Lublin 1992; Tenże, *Duchowieństwo unickie w Królestwie Polskim 1835-1875*, Lublin 1992; Tenże, *Prawosławie w Rzeczypospolitej w przededniu rozbio-*

racowaniu organizację terytorialną Cerkwi staroobrzędowej (raskolniczej) ze względu na cechującą ją płynność struktur, jak i niechęć raskolników do poddania się jakimkolwiek zarządzeniom rejestracyjnym, co z kolei rzutowało wydatnie na możliwość ujęcia statystycznego. Brak źródeł historycznych i ogromne zróżnicowanie ocen co do liczby staroobrzędowców w przededniu pierwszego rozbioru nie pozwoliło autorowi na poddanie badaniom tej konfesji.

Praca — analogicznie do opracowania S. Litaka — jest podzielona na dwie części. W części pierwszej W. Kołbuk opisał stan wschodniego chrześcijaństwa w Rzeczypospolitej około 1772 r. Kolejno omówiono Kościół greckokatolicki i kluczową dla niego kwestię unii brzeskiej z 1596 r., prawosławie a także miniaturowy (w 1772 r. zaledwie ok. 3,5-4 tys. wiernych, 26 duchownych i 22 parafie) Kościół ormiańskokatolicki. Przedstawione zostały podziały wewnętrzne diecezji poszczególnych Kościołów na dekanaty i parafie, a także zanalizowano rozmieszczenie terytorialne cerkwi, rodzaj materiału, z którego zostały zbudowane oraz ich patronat i wezwania. Autor przedstawił także problematykę struktur zakonnych wschodniego chrześcijaństwa.

W części drugiej — zasadniczej — W. Kołbuk przedstawił opis blisko 10 tys. świątyń Kościołów wschodnich⁶. Sposób opisu odpowiada przyjętym wcześniej przez S. Litaka w pierwszym tomie kryteriom; podaje więc spis poszczególnych cerkwi, ułożonych według przynależności terytorialnej do struktur cerkiewnej i państwowej. Na poszczególne hasła składają się informacje o miejscowości (miasto, wieś) w której dana cerkiew występowała, rodzaju budulca (drewniana, murowana itd.), o patronacie (duchowny, szlachecki, królewski) i o wezwaniu. Podobnie jak u S. Litaka, opis każdej świątyni kończy szczegółowa informacja o podstawie źródłowej. Znalazło się także miejsce na wykazy monasterów Kościołów wschodnich — kolejno przedstawiono monastery bazylikańskie męskie i żeńskie, monastery prawosławne męskie i żeńskie oraz ormiańskokatolickie żeńskie⁷.

rów (pol. XVIII w.), w: *Katolicyzm w Rosji i prawosławie w Polsce (XI-XX w.)*, red. J. Bardach, Warszawa 1997, s. 168-175; Tenże, *Kościół unicki na Łemkowszczyźnie w wieku XVIII: problem odrębności*, w: *Polska Akademia Umiejętności. Prace Komisji Wschodnioeuropejskiej*, t. 5: *Łemkowie i współczesne łemkoznawstwo polskie*, red. A. A. Zięba, Kraków 1997 s. 115-123.

⁶ Punktem wyjścia była praca L. Bieńkowskiego, *Organizacja Kościoła wschodniego w Polsce*, w: *Kościół w Polsce*, t. 2: *Wiek XVI-XVII*, s. 779-1049.

⁷ W. Kołbuk oparł się tutaj jedynie na opracowaniach innych autorów, które wymienił we wstępie (s. 24-26).

Należy zwrócić uwagę, że do informacji dotyczących struktur administracyjnych, np. Kościoła greckokatolickiego, należy podchodzić bardzo ostrożnie. W przeciwieństwie bowiem do Kościoła łacińskiego, którego struktury były w miarę stałe w czasie — Kościół unicki charakteryzowała duża fluktuacja i efemeryczność jeśli chodzi o strukturę na szczeblu parafialnym (np. na Łemkowszczyźnie). Wynikało to z faktu, że większość parochii greckokatolickich miała okręgi jednowioskowe i była niedostatecznie zaopatrzona (podstawą utrzymania unickiego duchowieństwa parafialnego była ziemia — częste były przypadki własnoręcznej uprawy roli przez proboszczów gorzej uposażonych parochii⁸), za co byli odpowiedzialni patroni cerkwi parafialnych — w przeważającej mierze szlachta lub duchowieństwo rzymskokatolickie. Stąd bardzo częste są, poświadczone źródłowo, zmiany w ilości parochii wchodzących w skład poszczególnych dekanatów diecezji Cerkwi unickiej⁹. Nagminnie zaś, jak zauważył autor opracowania (s. 48), wiele parafii, które nie posiadały ani jednego wiernego, a co dopiero mówić o duchownym, było przez kilkadziesiąt lat wzmiankowanych w licznych dokumentach i spisach jako działające (sic!).

Zarówno opracowanie S. Litaka, jak i W. Kołbuka mogą być szczególnie pomocne w badaniach nad składem narodowościowym Rzeczypospolitej w okresie przed I rozbiorem. Chociażby ze względu na fakt, że katolicyzm łaciński utożsamiany był z polskością zaś prawosławie, a później również Kościół unicki — z narodem ruskim.

Ponieważ w poszczególnych opisach autorzy posługują się skrótami, nieocenioną rolę odgrywają pomieszczone w obu tomach wykazy ważniejszych skrótów. Szybkie poruszanie się po obszernym materiale ułatwiają indeksy wezwań i miejscowości oraz spisy tabel zawartych w pierwszych częściach opracowań.

⁸ T. Śliwa, *Przemyska diecezja greckokatolicka w XVIII w. (do 1772 r.)*, w: *Polska — Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, t. 3: *Studia z dziejów greckokatolickiej diecezji przemyskiej*, red. S. Stępień, Przemysł 1996 s. 89.

⁹ Np. w eparchii przemyskiej — J. Półciartek, *Parafie greckokatolickie diecezji przemyskiej w XVIII wieku. Stan organizacyjny, pozycja gospodarcza i społeczna*, w: *Polska — Ukraina...*, t. 3 s. 93; na Łemkowszczyźnie — Z. Budzyński, *Łudność pogranicza polsko-ruskiego w drugiej połowie XVIII wieku. Stan. Rozmieszczenie. Struktura wyznaniowa i etniczna*, t. 1, Przemysł—Rzeszów 1993 s. 76–79; zob. też: P. Rychlewski, *Łudność klucza muszyńskiego w drugiej połowie XVIII wieku*, „Rocznik Sądecki” t. 28:2000 s. 48–60.

W sumie obie prace są godne polecenia i wręcz nieodzowne dla każdego badacza dziejów XVIII stulecia, jako punkt wyjścia dla badań w wielu kierunkach. O wartości wydawnictwa świadczy fakt jego dofinansowania przez Komitet Badań Naukowych. Materiały zamieszczone zaś w całej serii mogą być przydatne dla badań komparatystycznych, jak również szczegółowych w takich dziedzinach jak historia osadnictwa, demografia historyczna, stosunki narodowościowe i wyznaniowe, kultura Rzeczypospolitej czy historia sztuki, a zwłaszcza historia architektury.